

**EVOLUȚIA LIMBII ÎN TEXTELE LUI
ANTIM IVIREANUL. (II) CONSONANTISMUL
de
Adina CHIRILĂ**

Într-un articol anterior*, la capătul unei investigații în care am urmărit momentul când apar oscilații în notarea unor fenomene fonetice din domeniul vocalismului în textele lui Antim Ivireanul, precum și ponderea lor, am afirmat că primele scrieri ale cărturarului muntean sunt „mai corecte” decât cele de mai târziu, în sensul că găsim în ele o mai mare apropiere de ceea ce, în literatura de specialitate, se numește *variantă literară muntenească*; abaterile de la normă fie apar în jurul anului 1700, fie se înmulțesc în acea perioadă, iar încălcarea normei se face în direcția uzului popular viu, sprijinind zona normei literare laice, mai receptivă la inovațiile lingvistice ale vulgului.

În articolul de față continuăm cercetarea noastră, oprindu-ne asupra faptelor de limbă din domeniul consonantismului pentru care am găsit suficiente exemple care să probeze o anumită opțiune lingvistică a cărturarului muntean, pe parcursul întregii activități a acestuia. Ca și pentru investigația anterioară, am avut în vedere scrierile originale ale lui Antim Ivireanul (cărți, dedicații, prefețe, postfețe), didahiile și două traduceri (*Carte sau lumină*, 1699, și *Ceasoslov*, 1715).

Alternanța [f] – [h]

Consoana labiodentală [f] urmată de iot apare aproape exclusiv în varianta nealterată, în concordanță cu norma literară generală a epocii, în scrierile lui Antim Ivireanul din toată perioada activității sale:

* Adina Chirilă, *Evoluția limbii în textele lui Antim Ivireanul. Observații asupra vocalismului*, în *Lucrările Conferinței Naționale „Text și discurs religios”*, Ediția I, Iași, 5-6 decembrie 2008, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2009, p. 213-221; publicat și în *Limba română: teme actuale. Actele celui de al 8-lea colocviu al Catedrei de limba română (București, 5-6 decembrie 2008)*, București, Editura Universității din București, 2009, p. 639-646.

Postf. 1693: *ființă* (O: 397), *fiul* (O: 397);
Ded. 1694: *fire* (O: 399), *firea* (O: 398), *să fie* (O: 399);
Pred. 1694: *fire* (2^r), *să fii* (5^r);
CL 1699: *fierbinte* (17^f), *fierbinteala* (16^v), *fiul* (14^f);
Ded. 1703: *firesc* (O: 407), „den *fiii* mâniei ne-am învrednicit *a-i fi fii* prin botez” (O: 407);
ÎPTP 1705: *fierbinți* (O: 351), *ființa* (O: 351), *să fie* (O: 357);
Ded. 1709: *a fi* (O: 411), *Fison* (O: 412);
CVNT 1709: *fiară* (pl.) (O: 297), *fier* (O: 250, 281, 289), *Filip* (O: 312, 318);
ÎB 1710: *ar fi* (O: 365), *ființă* (O: 371), *Fiiului* (O: 368), *firea*, *firii* (O: 370); AMA 1713: *fiștecărele* (O: 339), *să nu fie* (O: 325, 327), *va fi* (O: 328); Ded. 1715: *fiul* (O: 409), *fireasca* (O: 410);
C 1715: *fiul* (1^r);
D: *fiară* (pl.) (O: 181), *fier* (O: 95), *fierbinte* (O: 9, 61, 77, 242, 243), „amărăciunea *fierii*” (O: 59), *serafimii* (O: 167) etc.

În cazul a trei cuvinte, [f] apare și în varianta palatalizată specifică unor graiuri de tip nordic și bine reprezentată în textele literare moldovenești – [ħ]: *hiară* (sg.): CVNT 1709 (O: 298), D (O: 65, 218 – aici o dată într-un fragment citat și de trei ori în discursul oratorului, 219); *hiară* (pl.): CVNT 1709 (O: 254), D (O: 19, 97); *hiara*: D (O: 219); *hiarăle*: D (O: 137, 170, 218 – aici o dată în citat și o dată în comentariul predicatorului); *hiarălor*: D (O: 186); *hier*: CVNT 1709 (O: 255), D (O: 3, 97, 123 – aici într-un fragment citat), *hierul*: D (O: 5); *hiiare* „fiere”: „tămăduind cu *hiiare* de pêsțe”: CVNT 1709 (O: 293).

Așadar, Antim Ivireanul respectă norma în privința unor cuvinte ca *a fi*, *fiu*, *fiică* ș.a., în tot timpul activității sale. Pe de altă parte, oscilează între notarea labiodentalei [f] și notarea spirantei palatale surde [ħ] numai în unii termeni și mai ales în comentarii pe marginea unor texte biblice care, în fragmentul citat de el, conțin forma palatalizată (vezi amplul comentariu la aceste versete din „al patrulea cap al lui Daniil: «Cu *hiarăle* partea lui, în buruiianul pământului; inima lui de la oameni să va schimba și inima de *hiară* să va da lui și șapte vremi să vor premeni preste el» (s.n.)”, O: 218-219). Antim se lasă influențat, în asemenea situații, de textul de referință¹. Credem că cel puțin în privința alternanței [f] – [ħ] în *fiară* – *hiară* din *didahii* ne aflăm în fața unei încercări de punere în acord a „normei” din textul biblic (reprezentată de un fenomen lingvistic mai

¹ În lipsa unui studiu comparativ minuțios între citatele folosite de Antim și fragmentele corespondente din versiunile *Bibliei* sau din alte cărți canonice de lectură la care avea acces, nu putem ști cu siguranță care era *acel text de referință*, dacă era *Biblia* din 1688 sau altul/altele.

apropiat de specificul limbii de tip nordic) cu cea a discursului personal, într-un context în care cărturarul era, pe de o parte, sub presiunea citatului biblic și, pe de altă parte, stăpânit de nevoia de a-și impresiona auditoriul, inclusiv prin folosirea unor vocabule a căror pronunție contrasta cu ceea ce era obișnuit în vorbirea valahă.

În ansamblu însă, nu poate fi vorba de o inconsecvență a lui Antim Ivireanul în cazul palatalizării consoanei labiodentale [f].

Alternanța [v] – [h] – [f] în *viclean* – *hiclean* – *ficlean*

Pentru cuvintele *viclean* (< magh. *hitlen*), *vicleșug* (< magh. *hitlenség*) și derivatul românesc *a vicleni*, am consemnat la Antim Ivireanul forme cu [v], [h] și [f], cu predominarea celor cu fricativă sonoră, conform tendinței literare generale²: *viclean*: D (O: 82, 83, 98); *vicleană*: D (O: 187), CVNT 1709 (O: 298); *vicleanul*: D (O: 130); *vicleșug*: D (O: 7, 35, 38, 43, 68, 93, 155, 206, 212, 227), CVNT 1709 (O: 266, 282, 286 – de două ori, 287, 289, 290, 291 – de două ori), 296, 305); *vicleșugul*: D (O: 36, 52, 59), CVNT 1709 (O: 277); *vicleșugului*: CVNT 1709 (O: 277); *a vicleni*: D (O: 91); *viclenea*: CVNT 1709 (O: 266); *au viclenit*: D (O: 5), CVNT 1709 (O: 247, 268); *viclenind*: CVNT 1709 (O: 301) etc.

Celelalte forme, cunoscute și ele în Muntenia³, sunt rare și apar concomitent cu cele prezentate mai sus: *hicleșug*: CVNT 1709 (O: 270, 311); *au hiclenit*: CVNT 1709 (O: 271); *ficlene*: CP 1714 (O: 389); *ficleșug*: CL 1699 (16^r, 18^r, 30^v), CP 1714 (O: 394).

Alternanța [d] moale – [d] dur

Ocluziva dentală sonoră [d] este, îndeobște, „moale” în prepozițiile *de* și *din*, în cuvintele formate cu prefixul *des-* (*dez-*), precum și în alte cuvinte în care [d] este urmat de vocale anterioare, în opera lui Antim Ivireanul. Este norma literară consemnată în prima parte a epocii vechi, în toate regiunile țării. Dată fiind ubicuitatea termenilor, ne limităm la a da numai câteva exemple: *de*: Postf. 1693 (O: 397), Ded. 1694 (O: 398), Pred. 1694 (2^r, 2^v, 3^r, 3^v, 4^r), D (O: 3 etc.), CL 1699 (27^r); *deasupra*: D (O: 120), CVNT 1709 (O: 307); *de obște*: D (O: 143), CVNT 1709 (O: 277), ÎB 1710 (O: 365), AMA 1713 (O: 345), CP 1714 (O: 387); *depărată*: D (O: 121);

² ILRL, 1997, p. 316.

³ Autorii locali ai ms. 4389 al *Bibliei* folosesc constant fonetismul cu [h], acolo unde în ms. 45 exista [v], ceea ce denotă o bună cunoaștere a formei cu [h]. Pe de altă parte, viabilitatea în Țara Românească a pronunției cu fricativa surdă [f] este demonstrată de faptul că popa Flor, dascălul de slovenie de la biserica Sf. Gheorghe Vechi din București, autorul copiei de pe la 1760 a *Chipurilor Vechiului și Noului Testament* (ms. M), înlocuiește de câteva ori formele cu [v] sau cu [h] cu *ficleșug*: ms. M (O: 277, 305); *ficlenea*: ms. M (O: 266); *au ficlenit*: ms. M (O: 271); *ficlenind*: ms. M (O: 301).

deplin: ÎPTP 1705 (O: 360), D (O: 81), AMA 1713 (O: 346), CP 1714 (O: 387, 391, 392, 393); *deschiderea*: CVNT 1709 (O: 252); *să deschide*: D (O: 29); *au descoperit*: CVNT 1709 (O: 298); *desfătarea*: ÎPTP 1705 (O: 350); *desfătări*: D (O: 145); „Grădina desfătării”: CVNT 1709 (O: 244, 249); *despărțit*: D (O: 25); *despre*: D (O: 108); *destâlcuiri*: CL 1699 (7^r); *deșărt*: CP 1714 (O: 390); *să dezlege*: CL 1699 (14^r); *de vrăzme ce*: CL 1699 (1^v); *din*: ÎB 1710 (O: 374, 378); *dintâi*: D (O: 3); *dintru*: Pred. 1694 (3^v); *îndemână*: Pred. 1694 (3^v), D (O: 24); *m-am îndemnat*: Pred. 1694 (3^v) etc.

În a doua perioadă a epocii vechi, cazurile cu velarizarea lui [e] și [i] neaccentuați sau în cuvinte atone în frază sunt frecvente în manuscrise și în documente laice din Muntenia, dar apar și în regiunea Banat-Hunedoara, sud-vestul Transilvaniei și în Moldova (în cărțile din aceste zone fiind împrumuturi din textele sudice ori datorându-se tipografilor de origine muntenească)⁴. Această tendință de modificare a normei în literatura laică și manuscrisă din Țara Românească este rezultatul unei inovații a graiului muntenesc, atestată deja în secolul al XVI-lea și în progres constant spre sfârșitul epocii vechi; astfel încât, la unii cronicari munteni de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor, alternanța în aceeași propoziție a celor două forme nu este un lucru rar (la stolnicul Constantin Cantacuzino, de pildă), uneori fiind vizibilă chiar preferința pentru inovație.

Și la Antim Ivireanul apare, sporadic, fonetismul cu [ă]:

CL 1699: *dă vrăzme ce* (7^r);

CVNT 1709: *dântâi* (O: 262);

C 1715: *dăspărțită* (26^r), *dășărt* (30^r), *dășărtăciune* (8^v), *dăznădăjduire* (15^v);

D: „binevoi Dumnezeu *dă dăzlegă*” (O: 44), *dășărtăciunile* (O: 118), *dântâi* (O: 56).

Oscilația în privința normei se manifestă, așadar, după 1699, dar nu este semnificativă. Ea poate fi pusă pe seama influenței uzului popular la vremea aceea din Țara Românească și a scrierilor laice, care îmbrățișaseră inovația.

Alternanța [s], [z], [ț] moi – [s], [z], [ț] duri

După modelul textelor din prima perioadă a epocii vechi, notarea consoanelor dentale fricative [s], [z] și a africateri [ț] redă pronunția moale (+[e], [i], [ɤa]) în cuvinte de tipul *asvrazmea*: Pred. 1694 (2^v); *asemâna*: ÎPTP 1705 (O: 358); *folosință*: Pred. 1694 (4^v); *să folosească*: ÎB 1710 (O: 382); *hirotonisit*: CL 1699 (10^v); *înfrământare*: Pred. 1694 (4^r); *să pedepsească*: AMA 1713 (O: 336); *seamă*: CVNT 1709 (O: 283), CP 1714 (O: 388); *seceriș*: CL 1699 (9^r); *semn*: CVNT 1709 (O: 252), CP 1714 (O: 389); *singur*: Pred. 1694 (4^v); *Vasilie*: Pred. 1694 (4^r); *dumnezeești*: CVNT 1709 (O: 243), C

⁴ ILRL, 1997, p. 308, 452 (Tabelul 7); Munteanu – Țâra, ILRL, p. 101.

1715 (1^v); dumnezeiasca: CL 1699 (32^v), CVNT 1709 (O: 242); Dumnezeu: CL 1699 (7^f, 17^v, 22^v), Ded. 1703 (O: 407), ÎPTP 1705 (352, 353, 354 etc.), C 1715 (1^r, 1^v); (să) îmblânz ~~este~~: AMA 1713 (O: 327); să (se) păzească: CVNT 1709 (O: 283), AMA 1713 (O: 330, 337, 346); ÎPTP 1705 (O: 351); z ~~estre~~: CP 1714 (O: 394); zice: Pred. 1694 (2^v, 4^r); să zicem: Pred. 1694 (4^v); să-m zică: CL 1699 (3^r); au zidit: CVNT 1709 (O: 283); zidire: Ded. 1694 (O: 398); zioa: CVNT 1709 (O: 295), ÎB 1710 (O: 365), C 1715 (31^r); brațele: Ded. 1703 (O: 406); curăț ~~este~~: C 1715 (5^r); înfrumusezezi: Ded. 1694 (O: 399); înțel ~~este~~: CL 1699 (20^r); înțelepciune: Ded. 1694 (O: 398); nedespărțită: Postf. 1693 (O: 397); părințească: CL 1699 (8^r); preotească: CP 1714 (O: 388); țiganca, țiganul: ÎB 1710 (O: 381); ținea: CVNT 1709 (O: 248); verdețe: Postf. 1693 (O: 397).

Norma tradițională este încălcată de Antim Ivireanul chiar din primul text scris de el în limba română:

Postf. 1693: frățască (O: 398), dumnezăescul (O: 397), Dumnezău (O: 397), dumnezăire (O: 397), puțână (O: 397), sânguri (O: 397);

Ded. 1694: Dumnezău (O: 398); Pred. 1694: sângur (3^v), dumnezăești (4^v), dumnezăiscă (3^v), Dumnezău (2^r, 3^v, 4^v, 5^r);

CL 1699: dumnezăescul (16^v), Dumnezău (1^v, 16^v, 22^f, 24^r), săcerișul (8^v); ÎPTP 1705: Dumnezău (O: 351, 352, 353, 354), să asamănă (O: 350), sara (O: 360), zua (O: 354);

CVNT 1709: însămnând (O, 288), sărbează (O, 306);

D: cățva (O: 62);

AMA 1713: agonisăț (O: 338);

CP 1714: însămănăm (O: 394);

C 1715: asămănare (2^v, 26^r), înțălept ~~este-mă~~ (8^v).

Textele muntenești au consemnat oricând acest fenomen, în număr mai mare spre sfârșitul secolului al XVII-lea (sub influența cărților religioase moldovenești ori a cărturarilor de origine moldovenească) și mai rar după 1700. Relativ numeroasele situații consemnate în textele lui Antim Ivireanul vădesc o înrâurire nordică și în opțiunea lingvistică a cărturarului muntean⁵, înrâurire care putea fi directă (cărți elaborate în Moldova, contactul cu învățați moldoveni – Mitrofan, maestrul său tipograf, este unul dintre ei), precum și indirectă (datorată cărților muntenești care primiseră aceste elemente în „gramatica” lor⁶).

Alternanța formelor *să* – *se* ale pronumelui reflexiv

Pronumele reflexiv *se* apare în această formă, după norma sudică a rostirii muiate a dentalelor [s], [z], [ț], dar și cu vocala velarizată, pronunția

⁵ Cf. Ion Gheție, ILRL, 1997, p. 332.

⁶ Vezi situația velarizării consoanelor dentale [s], [z] și [ț] în *Biblia* din 1688, la Arvinte, ST.L.FAC., p. 60-63.

dură a consoanei în această situație fiind un fenomen general în dacoromână, întâlnit în toate variantele literare din epoca veche (așadar, și în Muntenia, unde a fost explicat prin asimilare vocalică în fonetica sintactică: *să se facă* > *să să facă*)⁷.

În primele texte originale ale lui Antim, de întindere mai mică, varianta *să* este utilizată în exclusivitate:

Postf. 1693: *să va face* (O: 397 – aici în citat biblic);

Ded. 1694: *să cuvine* (O: 399), *să numește* (O: 399), *să să adape* (O: 399), *să să dăruiască* (O: 399), *să să împarță* (O: 399), *să să împodobească* (O: 398);

Pred. 1694: *să află* (2^v), *să izbăv*~~ă~~*ște* (3^r), *să îndeletnic*~~ă~~*ște* (2^v), *să mântuiaște* (3^r), *să naște* (4^v), *să să roage* (4^r), *să v*~~ă~~*de* (2^r).

În următoarele traduceri și scrieri originale, *se* alternează cu *să*. Iată care este situația în texte⁸:

se:

CL 1699: *făluindu-se* (2^r), *fericindu-se* (23^r), *să se facă* (4^r, 7^r), *trufîndu-se* (2^r);

Ded. 1703: *bucurându-se* (O: 407);

ÎPTP 1705: *nu se va face* (O: 351), *nu se va învăța* (O: 350), *se cade* (O: 352), *se cuvîn* (O: 351), *se împarte* (O: 351);

Ded. 1709: *să se îmbogățească* (O: 411);

CVNT 1709: *deschizându-se* (O: 251), *desfăcându-se* (O: 251), *împreunându-se* (O: 250), *împuținându-se* (O: 251), *nefăcându-se* (O: 247), *plecându-se* (O: 245), *să se fie mutat* (O: 249), *să se fie răstignit*: (O: 247), *să se nască* (O: 247), *va să se facă potop* (O: 250), *veselindu-se* (O: 250);

ÎB 1710: *să se amestece* (O: 375), *să se cuminece* (O: 375), *să se întrêbe* (O: 375), *să se învrednicească*: (O: 367), *sfînțească-se* (O: 368), *zămislindu-se* (O: 370);

AMA 1713: *să se afle* (O: 329), *să se cheltuiască* (O: 331), *să se chivernisească* (O: 328), *să se dea* (O: 331), *să se facă* (O: 325, 330, 331), *să se hirotonească* (O: 330), *să se îndemne* (O: 330), *să se îndrepteze* (O: 329), *să se însoare* (O: 330), *să se pedepsească* (O: 329), *să se preoțească* (O: 330), *să se pue* (O: 330), *să se uite* (O: 328);

CP 1714: *plecându-se* (O: 387), *să se arate* (O: 388), *să se cerce* (O: 393), *să se dea* (O: 392), *să se facă* (O: 390, 391), *să se iscălească* (O: 391), *să se odihnească* (O: 390), *să se preoțească* (O: 389), *să se preoțească* (O: 394), *să se pue* (O: 393), *să se rădice* (O: 391), *să se rânduiască* (O: 391), *să se scrie* (O: 393), *să se sue* (O: 389), *se va da* (O: 390), *se va întâmpla* (O: 393);

⁷ Gheție – Mareș, *Graiurile*, p. 164.

⁸ În cazul textelor ample am urmărit ocurența celor două forme doar pe primele zece pagini.

C 1715: *bucura-se-vor*: 7^r;

Ded. 1715: *să se închine* (O: 409);

să:

CL 1699: „*călia ce să fac*” (2^r), *a nu să înălța* (3^v), *fericindu-să* (22^v), *nu să arată* (7^v), *nu să vede* (4^v, 7^v), *să despart* (1^r), *să întrebă* (3^r), *să nu să facă* (4^r), *să nu să typărească* (2^r), *să să laude* (2^r), *să va arăta* (5^r);

Ded. 1703: *să pleacă* (O: 406);

IPTP 1705: *a să întoarce* (O: 351), *să asamănă* (O: 350), *să cade* (O: 351, 352, 357), *să câștigă* (O: 351), *să împarte* (O: 351), *să lipsește* (O: 350), *să nu să învrednicească*: (O: 352), *să pocăiaște* (O: 351), *să să facă* (O: 351), *să strică* (352), *să va întâmpla* (O: 350) etc.;

Ded. 1709: *adăpându-să* (O: 411); *să aduce* (O: 411);

CVNT 1709: *a să închina* (O: 248), *a să ruga* (O: 248), *aflându-să* (O: 247), *apropiindu-să* (O: 251), *cade-să* (O: 250, 251), *împlinindu-să* (O: 251), *nu să zic* (O: 250), *să adeverează* (O: 242, 249), *să află* (O: 241, 243), *să chiamă* (O: 248), *să cuvîn* (O: 243), *să face* (O: 242), *să făcu* (O: 250), *să împarte* (O: 243), *să nu să lenevească* (O: 248), *să nu să mai împreune* (O: 247), *să pomenéște* (O: 249), *să potrivesc* (O: 249), *să povestesc* (O: 242), *să sfârâma* (O: 247), *să sfârșaste* (O: 251), *să socotesc* (O: 246), *să tâlcuiaște* (O: 248), *să trage* (O: 242), *să trăgeau* (O: 250), *să va da* (O: 248), *să va face* (O: 250), *să va pedepsi* (O: 250), *să véde* (O: 241), *să vor omorî* (O: 249), *véde-să* (O: 249);

ÎB 1710: *botează-să* (O: 373), *să află* (O: 375), *să cade* (O: 365, 366, 368), *să cuvîne* (O: 367, 375), *să fac* (O: 366), *să face* (O: 372, 374), *să hirotonește* (O: 373, 374), *să i să plinească* (O: 368), *să împarte* (O: 369), *să întorc* (O: 375), *să ni să iarte* (O: 372), *să nu să cetească* (O: 375), *să nu să mai facă* (O: 366), *să numéște* (O: 368), *să roagă* (O: 368, 375), *să să dea* (O: 365), *să să ispoveduiască* (O: 375), *să să jărtvuiască* (O: 373), *să să plece* (O: 369), *să să roage* (O: 375), *să să șteargă* (O: 375), *să săvârșaste* (O: 373), *să se curățească* (O: 374), *să se împreune* (O: 374), *să sfîntește* (O: 368), *să slăvește* (O: 371), *să supun* (O: 369), *să va cunoaște* (O: 366), *să va lăsa* (O: 369), *să va naște* (O: 372), *să vor face* (O: 375), *să vor unge* (O: 375);

AMA 1713: *a să împreuna* (O: 328), „*facerile de bine ce să fac*” (O: 326), *nu să face* (O: 327), *nu să va putea chivernisi* (O: 330), „*să li să dea*” (O: 330, 331), *să află* (O: 325), *să coprind* (O: 325), *să cuvîne* (O: 329), *să face* (O: 329), *să i si ia seama* (O: 329), *să îmblânzește* (O: 327), *să li să facă* (O: 330), *să nu să dea* (O: 331), *să nu să facă* (O: 329, 331), *să nu să împresoare* (O: 326), *să săvârșaste* (O: 330), *să va cunoaște* (O: 329), *să va întâmpla* (O: 329, 331), *să va plini* (O: 331), *să va putea înțelége* (O: 329), *să véde* (O: 327), *zidindu-să* (O: 330);

CP 1714: *aducându-să* (O: 388), *îndemnându-să* (O: 387), *nu să poate* (O: 394), *nu să va putea hirotonisi* (O: 389), *să cade* (O: 389), *să cuvine* (O: 391), *să mi să facă* (O: 392), *să nu să ispitească* (O: 389), *să nu să întâmple* (O: 393), *să nu să scrie* (O: 393), *să obicinuiesc* (O: 390), *să scornesc* (O: 390), *să știe* (O: 389), *să va afla* (O: 389), *să va da* (O: 390), *să va face* (O: 391), *să va înțelége* (O: 388, 389, 394), *să va lenevi* (O: 389), *să va lipsi* (O: 389, 390), *să va pedepsi* (O: 388, 394), *să va prăda* (O: 388), *să va pune* (O: 389, 390), *să va strica* (O: 391), *să vor face* (O: 393), *să vor îndura* (O: 393), *să vor pedepsi* (O: 390);

C 1715: *bucura-să-va* (7^r), *lăuda-să-vor* (48^v),

Ded. 1715: *să proslăvește* (O: 411), *să véde* (O: 410).

Se observă cu ușurință că *se* și *să* sunt în variație liberă în scrierile de după 1693-1694, care, fiind mai lungi (excepția este Ded. 1715), oferă, inevitabil, spațiu pentru alternarea semnificativă a celor două forme. Numărul formelor ce redau pronunția dură a consoanei este mai mare decât al celor cu vocala anterioară nevelarizată. Antim Ivireanul se înscrie, așadar, în tendința epocii, de generalizare a formei *să*. Norma veche rămâne însă destul de bine reprezentată. Urmărind distribuția în timp a celor două variante ale pronumelui reflexiv *se*, în toate textele ivirene, credem că, la un moment dat, după ce și-a însușit un anumit tip de limbă care nu era strident în mediul cărturăresc din Muntenia sfârșitului de secol XVII, Antim Ivireanul „s-a întors” spre norma mai veche în privința reflexivului *se*.

Alternanța [-r] muiat – [-r] dur

În cuvintele formate cu sufixele *-ar* și *-tor*, în unele cuvinte moștenite din latină (cu etimonul în *-arius*, *-orium*), precum și în alte cuvinte (de tipul *cer*, *mor*, *spor*, *tipar*), norma literară, la sfârșitul secolului al XVII-lea, era cea a redării timbrului palatal al vibrantei [r], în toate regiunile țării și mai ales în textele bisericești, în conformitate cu tradiția literară impusă de scrierile secolului al XVI-lea.

În textele lui Antim Ivireanul de până la 1708, grafia termenilor în cauză redă pronunția muiată a elementului consonantic:

Postf. 1693: *cetitoriu*, *folositoriu*, *iubitiorului*, *oblăduitoriu* (O: 397);

Pred. 1694: *ajutoriu*: 3^v, 4^v, *ajutoriuului*: 4^r, *ceriu*: 2^v, *ceriurilor*: 5^r, *oblăduitoriu*: 2^r, 3^v, *pătimitoriu*: 2^v, *rugătoriu*: 5^r;

Ded. 1694: *ceriu*, *făcătoriu*, *oblăduitoriu*, *râvnitoriu* (O: 398), *rugătoriu*, *tipariu* (O: 399), *ziditoriuului* (O: 398);

CL 1699: *boiariu*: 3^v, *botezătoriu*: 14^r, *ceriuri*: 3^v, 14^r, *ceriurilor*: r⁵, *curățitoriu*: 3^r, *fărmăcătoriu*: 1^v, *începătoriu*: 3^v, *osârditoriu*, *păscariu*: 5^v, *pricinuatoriu*: 1^v, *purgatoriu*: 3^r, *stăpânitoriu*: 3^v;

Ded. 1703: *ajutoriu* (O: 408), *dătătoriu*, *iubitiorului*, *mântuitoriu*, *mântuitoriuului* (O: 407), *oblăduitoriu* (O: 406), *rugătoriu*, *sporiu* (O: 408);

ÎPTP 1705: *călătoriu* (O: 360), *cărturariu* (O: 355), *ceriu* (O: 351, 353, 354), *ceriului* (O: 352, 360), *ceriurile* (O: 353), *făcătoriu* (O: 351), *făcătoriuului* (O: 350), *hulitoriu* (O: 357), *iubitoriu* (O: 349, 351), *înainte mergătoriu* (O: 356), *îndurătoriu* (O: 351), *înjurătoriu* (O: 357), *judecătoriu* (O: 354), *judecătoriu* (O: 360), *mântuitoriu* (O: 349, 351), *mântuitoriuului* (O: 354), *mijlocitoriu* (O: 356), *pierzătoriu* (O: 356), *preacurvariu*, *preacurvariuului* (O: 351), *purtătoriu* (O: 350), *tămăduitoriu* (O: 349), *ziditoriu*, *ziditoriuului* (O: 350), „[om] cărturari au necărturari” (O: 360).

În Muntenia, consoana [r] în aceeași poziție se rostea dur începând, probabil, cu secolul al XV-lea⁹, lucru dovedit de frecvența formelor de acest tip în documentele muntenești. Deși textele literare laice și manuscrisele de după 1600 consemnează inovația într-o măsură mult mai mică decât documentele de cancelarie¹⁰, progresul numeric constant al redărilor pronunției cu [r] dur indică tendința de modificare a normei literare laice.

În textele lui Antim Ivireanul, formele care reflectă vorbirea populară muntenească și tendința în uzul cult laic din regiune apar după 1708¹¹, dar nu se apropie de numărul celor tradiționale:

CVNT 1709: *aflător* (O: 255), *ajutor* (O: 273, 278, 309) și *într-ajutor* (O: 284, 289, 313), *biruitor* (O: 270), *iubitor* (O: 306), *începător* (O: 250, 258), *judecător* (O: 270, 274), *mântuitor* (O: 316), *purtător* (O: 243, 280), *râvnitor* (O: 242), *scriitor* (O: 278), *stăpânitor* (O: 254, 262, 263, 267, 270, 318, 319), *stricător* (O: 278), *vânător* (O: 259), *vestitor* (O: 278, 320);

ÎB 1710: *ajutorul* (O: 368), *cuvântător* (O: 370), *cerului* (O: 369), *făcător* (O: 370), *muritor* (O: 368), *păstor* (O: 365);

AMA 1713: *năpăstuiitor* (O: 328), *ostenitor* (O: 341), *păstor* (O: 337), *păzitor* (O: 337), *răpitor* (O: 329), *sprijenitor* (O: 337);

CP 1714: *dator* (O: 391, 392), *sărindar* (O: 388) (cf. *sărindariu*: AMA 1713, O: 326).

⁹ Gheție – Mareș, *Graiurile*, p. 209.

¹⁰ Vezi Gheție, BD, p. 154, 281, 336, 384-385.

¹¹ Trebuie să menționăm totuși că există două apariții ale lui [r] dur (*ajutor*, O: 139 și *păstor*, O: 134, 139) într-o predică ce ar fi putut fi rostită înainte de 1708, în perioada în care Antim fusese episcop la Râmnic. Emil Nedelescu, în *Contribuția lui Antim Ivireanul la restaurarea și înfrumusețarea sfintelor locașuri din eparhia Râmnicului și Nouului Severin*, în MO, XVIII (1966), nr. 9-10, p. 820-824, este de părere că fragmentul „Și pentru această puținică osteneală și cheltuială trecătoare ce au făcut întru lauda lui Dumnezeu și întru cinstea sfântului, de au împodobit această sfântă casă, după viața a mulți ani fericit să-i facă odihnă la împărăția ceriului și să-i dăruiască bunătățile cele vécinice și de-a pururea stătătoare”, din *Învățătură la sfântul părintele nostru Nicolae* (O: 139), se referă la donația făcută de Constantin Brâncoveanu pentru unele reparații la Episcopia Râmnicului, înainte de 1708. Cu toate acestea, în absența unei datări certe și a autografului Antim Ivireanul care să ne permită să renunțăm la suspiciunea intervenției lui Efrem în text, nu putem emite concluzia fermă că Antim a folosit forme cu [r] dur populare muntenești înainte de 1708.

Amestecul de forme apare și în didahii. Deși cea mai veche versiune păstrată a predicilor (realizată, probabil, după autograful lui Antim) respectă norma tradițională (zeci de apariții o dovedesc cu prisosință), există în cuprinsul ei o serie de ocurențe cu [-r] dur: *ajutor* (O: 47, 52, 75, 76 – de șase ori, 77, 90, 157, 194), *asămănător* (O: 60, 62), *cer* (O: 18), *dator* (O: 100, 182), *dătător* (O: 77), *făcător* (O: 8, 52, 102, 128), *ispititor* (O: 65), *iubitor* (O: 114, 115, 232), *iubitorul* (O: 40), *începător* (O: 185), *îndemnător* (O: 38), *învățător* (O: 77), *învățătorului* (O: 23), *luminător* (O: 62), *mântuitor* (O: 154), *mântuitorul* (O: 32, 109), *mijlocitor* (O: 74), *moștenitor* (O: 119), *nemulțemitor* (O: 57), *păstor* (O: 6, 22), *păzitor* (O: 100), *pierzător* (O: 55), *purtător* (O: 85, 117, 216), *răbdător* (O: 61), *râvnitor* (O: 77), *râvnitorul* (O: 78), *rugător* (O: 6, 234), *simțitor* (O: 59), *stăpânitor* (O: 118), *strălucitor* (O: 10), *temător* (O: 65), *următor* (O: 115), *vânzător* (O: 55), *vrăjitorul* (O: 59). Este posibil ca unele dintre acestea să se datoreze intervenției în text a grămaticului Efrem, însă consemnarea în scris a pronunției muntenești cu [-r] dur în textele care ni s-au transmis direct de sub mâna lui Antim Ivireanul ne obligă să acceptăm prezența formelor de acest tip și în didahii, dubiul stăruind numai în privința numărului lor.

Așadar, formele cu [-r] dur apar constant în scrierile lui Antim Ivireanul de după 1708, dar nu se înregistrează o modificare semnificativă a frecvenței lor spre sfârșitul activității sale.

Alternanța *pre* – *pe*

Ca în multe alte texte literare din epoca veche¹², și în scrierile lui Antim Ivireanul formele *pre* și *preste* (mai apropiate de etimoanele lor latinești *per*, respectiv *per-extra*) și formele populare *pe* și *peste* (cu [r] dispărut prin disimilare totală) alternează. Antim variază formele în primul său text în limba română, dar folosește mai des varianta fonetică literară tradițională: Postf. 1693: *pre* (O: 397, de trei ori), *pe* (O: 397, o singură dată).

Urmărind ponderea lui *pre* față de *pe* în scrierile ulterioare, constatăm fie notarea mai frecventă a variantei *pre* (ca în ÎPTP 1705 – peste 40 de ocurențe ale lui *pre*: O: 349, 350, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, față de doar 4 ale lui *pe*: O: 350, 352, 353 și 357; CVNT 1709 – cu *pre* de peste 30 de ori pe primele zece pagini: O: 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, față de doar 4 utilizări ale lui *pe*: O: 241, 245, 249, 251; ÎB 1710 – peste 60 de ocurențe ale lui *pre*: O: 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 380, 381, 382, față de 3 ocurențe ale lui *pe*: O: 366, 378, 379; AMA 1713 – cu *pre* de 43 de ori, față de 29 de prezențe ale formei *pe*), fie utilizarea exclusivă a acesteia (ca în Pred. 1694: 2^v, 3^r, 3^v, 4^v și ca în Ded. 1715, de 18 ori: O: 410, 411).

¹² Rosetti, ILR, p. 534-535; vezi și Densusianu, ILR, II, p. 180.

O singură carte nu respectă regula, conținând mai multe ocurențe ale formei populare *pe*: CP 1714 – de 11 ori: O: 387, 388, 390, 392, 393, 394, față de numai 8 prezențe ale lui *pre*: O: 387, 388, 391, 393, 394.

În privința perechii *preste* – *peste*, tabloul este asemănător, cu toate că prepoziția este folosită mult mai rar decât cea discutată mai sus. De exemplu, în CVNT 1709, *preste* apare de peste 20 de ori pe primele zece pagini (O: 273, 276, 278, 280, 281, 282, 286, 287, 292, 293, 296, 300, 301, 303, 309, 319), în timp ce varianta *peste* este folosită de aproximativ 10 ori: O: 254, 267, 268, 278, 284, 285, 299, 321; iar în Pred. 1694, *preste* este unica formă care apare: 2^r, 3^v). Urmărind situația și în alte texte ivirene, constatăm că norma tradițională este mai bine reprezentată decât inovația populară.

Totuși, în unul din textele cercetate *peste* este întrebuițat exclusiv: AMA 1713: O: 325, 332, 334, 335, 339, 342.

În ultima carte a lui Antim Ivireanul (ceaslovul cunoscut ca traducere a mitropolitului) apar ambele forme, pentru fiecare pereche. Numai că *pre* și *preste* sunt specifice *ceaslovului* propriu-zis, textului sacru (C 1715: 1^r, 1^v, 2^r, 2^v și urm.), iar *pe* și *peste* apar în *pinax* („Sv^rtilnile *pe* 8 glasuri”, „Polunojnița de *peste* toate zilele”, „Synaxariul *peste* tot anul”, „Troparele *peste* toată săptămâna”) și în titlul uneia dintre secțiunile cărții („Troparele *peste* toată săptămâna”, identic cu notarea din cuprins).

Constatăm că acest ultim text nu confirmă o ipotetică tendință de înnoire (și cu atât mai mult de clarificare) a uzului în cazul celor două prepoziții, în ultimii cinci ani ai activității lui Antim Ivireanul. Progresul numeric al ocurențelor formei *pe*, de la textul din 1710, la cel din 1714, este practic anulat de exclusivitatea folosirii lui *pre* în dedicația *ceaslovului* din 1715 și în textul propriu-zis al acestuia. Preferința pentru *peste* în AMA 1713 – text necanonic, în care putem bănui o autocenzură a autorului mai slabă, în privința normei –, coroborată cu folosirea formei populare în segmentele ce nu aparțin scrierii sacre, în C 1715, poate sugera ideea că cel puțin în discursul personal, necanonic, Antim Ivireanul utiliza la sfârșitul vieții sale varianta populară a prepoziției. Nu avem însă certitudinea că *pinaxul* ultimei cărți nu a fost realizat de altcineva, eventual de tipograful Gheorghe Radovici. Dacă el a alcătuit cuprinsul, ne rămâne ca dovadă a limbii lui Antim, din 1715, numai textul propriu-zis al *ceaslovului*, cu *preste* ca normă a exprimării culte religioase. Aceasta, cel puțin în discursul literar religios scris, întrucât, dată fiind vechimea inovației și frecvența cu care aceste cuvinte apăreau în comunicarea de orice tip, este posibil ca în epoca lui Antim Ivireanul, în regiunile unde la nivelul graiurilor avea curs fonetismul fără [r] (deci și în Țara Românească), forme de tipul *pre*, *preste* să marcheze numai o tradiție grafică, nu pronunția reală¹³.

¹³ IRLR, 1997, p. 312.

Alternanța [ș] și [j] moi – [ș] și [j] duri

Ca și în cazul consoanelor [s], [z], [t], notarea consoanelor fricative prepalatale [ș] și [j] redă atât pronunția lor muiată, obișnuită în toate variantele literare (normă păstrată din prima perioadă a epocii vechi), cât și pronunția dură. Aceasta din urmă caracterizase inițial câteva graiuri din Țara Românească și din regiunea Banat – Hunedoara¹⁴, dar se extinsese și în celelalte arii nordice (exceptând Crișana), pătrunzând din ce în ce mai mult, spre sfârșitul secolului al XVII-lea (când se înregistrează o creștere a numărului de producții literare laice, mai receptivă la inovațiile limbii vulgului), în documente și texte culte din toate zonele țării. Date fiind aceste realități lingvistice în vremea lui Antim Ivireanul, este normal ca textele cărturarului muntean să ilustreze deja generalizata oscilație în notarea celor două consoane.

Interferența uzului popular cu cel literar în conștiința lingvistică a cărturarului venit în Țara Românească se vedește încă din anii 1693-1694. În cele trei scurte texte originale ale lui Antim care însoțesc evangheliarul din 1693 și psaltrile din 1694 există consemnat și fonetismul muiat: *desăvârșită* (Postf. 1693, O: 397); *și* (Postf. 1693, O: 397, 398; Ded. 1694, O: 398, 399; Pred. 1694: ftl., 2^r, 2^v, 3^r, 3^v, 4^r, 4^v etc.), *așjderea* (Pred. 1694: 2^v), și fonetismul dur, mai rar: *s-au înșălat* (Ded. 1694, O: 398).

În general, se observă o creștere constantă a ocurențelor fonetismului de proveniență populară, în raport cu norma literară tradițională. Iată situația din texte:

CL 1699: *așezată* (ftl.¹), *au dojenit* (11^r), *au eșit* (2^r), *deșertilor* (1^r), *jidovi* (16^r), *papistașilor* (ftl.¹), *rușine* (1^v), *să slujesc* (6^v) etc., dar și *au eșât* (10^r), *dojănire*: 6^v, *înșălătoare* (1^r), *jădovii* (2^r) etc.;

Ded. 1703: *credincioșilor* (O: 408), *desăvârșit*, *desăvârșită*, *rușinăm*, *ticăloșiile* (O: 407);

ÎPTP 1705: *deșertăciuni* (O: 350), *jirtfă* (O: 351), *mojicești* (O: 361), *să slujim* (O: 349), *ședere* (O: 353), *Șerban* (O: 349);

Ded. 1709: *au eșit* (O: 412), dar și *vitejasca* (O: 412);

CVNT 1709: *au înșelat* (O: 260), *au șezut* (O: 321), *au tânjit* (O: 263), *i-au așezat* (O: 291), *deșert* (O: 305, 311), *deșerți* (O: 296), *jefuind* (O: 283), *jefuindu-o* (O: 302), *jeluind* (O: 278), *jertvuia* (O: 243), *jertvuind* (O: 273), „*jețiu înalt*” (O: 288), *jidovca* (O: 306), *jidovi* (O: 291, 305), *jidovii* (O: 248,

¹⁴ Gheție – Mareș, *Graiurile*, p. 179-181. Cf. Vasile Arvinte, care, în seria de studii la primele cărți ale *Bibliei* din 1688, susține că în istoria graiurilor dacoromâne s-au petrecut două „velarizări”: prima în secolele al VII-lea-al VIII-lea, în graiul muntenesc (ST.L.FAC., p. 56), iar a doua în secolele al XIII-lea -al XIV-lea, în graiurile moldovenesc și ardelenesc; concomitent cu această a doua velarizare, în unele graiuri muntenești a apărut rostirea muiată a consoanelor [ș] și [j]. Prin urmare, adevărata inovație muntenească din perioada primelor consemnări în documente și texte literare este „înmuiera șuierătoarelor” (ST.L.EX., p. 7). Vezi și Philippide, *Originea românilor*, II, p. 48 și Ivănescu, ILR, p. 336.

258, 288, 292, 306), *jidovilor* (O: 280, 291, 301, 303, 305, 306), *înșelăciune* (O: 271), *înșeptit* (O: 247), *l-au jelit* (O: 276), *să jefuiască* (O: 284), *svârșiturile* (O: 242), *slujind* (O: 260), *slujitorii* (O: 307), *strămoșesc* (O: 251), *strămoșilor* (O: 242), *șezând* (O: 288), dar și *așăzământ* (O: 243), *așăzării* (O: 292), *au așăzat* (O: 292), *au jărtvuit* (O: 270, 308), *au șăzut* (O: 317), *deșărt* (O: 277), *înșălându-l* (O: 260,311), *jărtăvnic* (O: 252, 261, 266), *jărtăvnice* (O: 293), *jărtăvnicul* (O: 268, 283), *jărtăvnicului* (O: 278, 307), *jărtvă* (O: 247, 260, 272, 280, 282), *jărtve* (O: 262), *jărtvelor* (O: 289), *jărtvuesc* (O: 293), *jărtvuia* (O: 307), *s-au așăzat* (O: 251, 269), *să jărtvuiască* (O: 270, 275), *șăzi* (O: 321, în citat), *va jărtvui* (O: 293), *va să jărtvuiască* (O: 305);

ÎB 1710: *deșertăciuni* (O: 367), *greșesc* (O: 369), *negrijit* (O: 380), *slujesc* (O: 366, 367, 380), *slujitori* (O: 365), *strămoșesc* (O: 372, 373), *mielușelul* (O: 373), dar și *au șăzut* (O: 371), *în deșărt* (O: 376), *înșălând* (O: 380), *să să jărtvuiască* (O: 373), *șăzu* (O: 371);

AMA 1713: *au slujit* (O: 334), *necăjit* (O: 334), *sprijenitor* (O: 337), *Șerban* (O: 328), *va fi slujit* (O: 334), *vijelia* (O: 340), dar și *am așăzat* (O: 328, 343, 346), *așăzat* (O: 325), *așăzăm* (O: 343), *așăzământul* (O: 325, 327), *așăzământurile* (O: 339), *jărtve* (O: 327), *s-au așăzat* (O: 331, 334, 342, 343, 346), *să va așăza* (O: 336, 339), *să vor așăza* (O: 345);

CP 1714: *slujitori* (O: 387), dar *jărtva* (O: 388) și *jărtvenic* (O: 387);

Ded. 1715: *ai covârșit* (O: 410), *n-au eșit* (O: 409), *sprijenitoriu* (O: 409), dar și *n-au șăzut* (O: 410);

C 1715: *necăjesc* (22^v), *necăjit* (56^f) etc., dar și *dășărtăciune* (8^v), *în dășărt* (30^f), *jărtva* (27^f), *mișăl* (23^v), *m-am jăfuit* (22^f), *necăjăsc* (22^v, 28^v), *să nu greșăsc* (7^v) etc.

Așadar, cele două norme alternează în aproape toate textele lui Anim Ivireanul (inclusiv în didahii, excepție făcând doar scrierea de mică întindere din 1703), fiecare cunoscând un număr mare de ocurențe. Pentru unele dintre cuvinte (*jărtvă* – *jărtvui*) se manifestă chiar o preferință a cărturarului pentru formele cu [ș] sau [j] duri.

Consemnând tocmai frecvența formelor dure în opera mitropolitului muntean (considerată concludentă pentru evoluția variantei literare de tip sudic, la sfârșitul secolului al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea), Ion Gheție crede că, cel puțin pentru această perioadă, putem vorbi despre o normă dublă în ceea ce privește regimul fricativelor prepalatale urmate de [e] și [i] în Țara Românească¹⁵.

Alternanța [h] – [f] în *pohță* – *poftă*, *pohti* – *pofti*

După norma literară impusă în epoca precedentă, [h] se păstrează în cuvintele *pohță* (< v.sl. *pohotī*) și *a pohti* (< v.sl. *pohotēti*), în vremea lui

¹⁵ În ILRL, 1997, p. 449.

Antim Ivireanul, mai ales în varianta literară muntenească. La cărturarul din Țara Românească, aceste forme sunt majoritare:

CL 1699: *să pohtească* (23^r), *poht* ~~ș~~ște (3^v), *pohtoresc* și *pohtorim* (28^v) etc.;

ÎPTP 1705: *pohtă* (O: 352, 358), *pohte* (O: 353), *pohtăște*, *pohtesc* (O: 351), *să nu pohtească* (O: 358, 359);

CVNT 1709: *pohtind* (O: 286);

AMA 1713: *pohtăște* (O: 327), *pohtim* (O: 326, 329), *pohtesc* (O: 337, 339), *să pohtească* (O: 339), *va pohti* (O: 330);

ÎB 1710: *pohtă* (O: 367), *pohte* (O: 374, 377), *să nu pohtim* (O: 376);

CP 1714: *pohtăște* (O: 389, 393);

D: *pohtă* (O: 14, 32, 36 etc.), *pohta* (O: 5, 22, 34, 38, 44, 53, 56 etc.), *pohtesc* (O: 29, 43, 47, 55 etc.), *pohtiți!* (O: 42), *nepohtindu-ne* (O: 25) ș.a.

Forme cu fricativa surdă (apărute ca inovație în graiuri și notate constant în textele literare din a doua perioadă a epocii vechi¹⁶) sunt utilizate foarte rar, mai degrabă accidental, de către Antim:

Ded. 1694: *poftesc* (O: 398);

D: *poftă* (O: 13), *pofta* (O: 17, 89, 108), *pofta* (O: 102), *a pofti* (O: 4), *poftăște* (O: 14, 81), *poftiia* (O: 12, 14), *voiu pofti* (O: 89) – acestea, posibile intervenții ale copistului Efrem.

Raritatea formelor cu [f] în opera lui Antim Ivireanul indică faptul că, deși cunoscut, fenomenul nu era perceput ca acceptabil în exprimarea literară scrisă. Lucrurile stau la fel și la alți cărturari¹⁷ din Muntenia, de la sfârșitul secolului al XVII-lea și din tot secolul al XVIII-lea¹⁸ (când, în opoziție, în Moldova se generalizează inovația din graiuri).

Investigând opera lui Antim Ivireanul, am identificat în domeniul consonantismului nouă situații care prezintă, în general vorbind, oscilația autorului între două sau trei posibilități de redare a unui termen, după un model oarecare, viabil sinstratic și sintopic.

1. După momentul în care alternanța este înregistrată în texte, fenomenele pot fi grupate în două categorii:

a) cele în care oscilația este prezentă încă din primul text al cărturarului (**alternanța [v] – [h] – [f] în *viclean – hiclean – ficlean*, alternanța [s], [z], [ț] moi – [s], [z], [ț] duri, alternanța *pre – pe și preste – peste*, alternanța [ș], [j] moi – [ș], [j] duri, alternanța [h] – [f] în *pohtă – pofă, pohti – pofti***);

¹⁶ Al. Rosetti consemnează, sporadic, alternanța *pohtă – poftă* încă de la sfârșitul secolului al XVI-lea, vezi ILR, 1978, p. 526.

¹⁷ Vezi Arvinte, ST.L.FAC., p. 67.

¹⁸ Gheție, BD, p. 157.

b) cele în care oscilația apare mai târziu, adică după epoca de până la 1699 (**alternanța [d] moale – [d] dur, alternanța formelor *să – se ale pronumelui reflexiv și alternanța [r] muiat – [r] dur în ajutoriu – ajutor* etc.**).

În cazul primului fenomen discutat în lucrare, **alternanța [f] – [ħ]**, ne este mai greu să facem încadrarea tipologică după criteriul expus mai sus, întrucât alternanța se manifestă numai în trei cuvinte care apar în două texte, după 1708 (în CVNT 1709 și în D 1708-1716). Nu știm care ar fi fost forma acelor cuvinte dacă înainte de această dată s-ar fi creat contextul potrivit pentru folosirea lor: *fiară, fier, fiare*, ca în varianta literară muntenească, cu [f] nealterat, ca în cazul celorlalți temeni cu labiodentală + iot (*să fii, ființă, fiul, fire* etc.), sau *hiară, hier, hiiare*, cu labiodetala palatalizată, ca în unele dintre aparițiile acestor termeni în *Biblia* din 1688... Dacă ignorăm, totuși, acest aspect, faptele constatate ne permit să afirmăm că, în cuvintele în cauză, notarea lui [f] nealterat și cea a lui [ħ] sunt concomitente.

2. Din cele nouă fenomene descrise, numai trei indică o schimbare în uzul lingvistic al lui Antim Ivireanul, din 1693 până în 1715, ceea ce dă măsura unei anumite constanțe în opera sa. În aceste trei cazuri, o normă folosită în exclusivitate în primele texte este dublată, de la un moment dat, de „perechea” ei nespecifică discursului bisericesc (populară) (**alternanța [d] moale – [d] dur și alternanța [r] muiat – [r] dur în ajutoriu – ajutor** etc.) sau de cea caracteristică epocii anterioare (**alternanța formelor *să – se ale pronumelui reflexiv***). În nicio situație fenomenul lingvistic complementar nu ajunge să predomine și, prin urmare, nici să se impună ca normă unică.

3. Starea de fapt și prefacerile din limba textelor lui Antim Ivireanul urmează tendințele epocii, *reperabile în textele cărturarilor munteni laici și religioși încă înainte de perioada în care se desfășoară activitatea acestuia*. Fenomenele lingvistice străine de norma literară muntenească, ce apar la Antim, sunt dintre cele probate deja în scrisul cult din Țara Românească, fie că sunt inovații din graiurile muntenești (ori elemente din limba populară, în general, obișnuite și în graiurile de tip sudic), fie elemente specifice limbii (literare sau necultivate) de tip nordic.

4. În general, opțiunile lingvistice ale lui Antim (ne referim aici la domeniul fonetic, așa cum apare în opera sa), urmărite cronologic, indică o anume atașare de limba vie, în uz în acel moment în Muntenia (desigur, la un anumit nivel sociocultural), cu influențele și fluxul normal de înnoire pe care aceasta le înregistrează (vezi alegerea, la un moment dat, în unele texte, a formelor *pe și peste*, în defavoarea tradiționalelor *pre și preste*). Într-o singură situație am consemnat întoarcerea cărturarului la o normă literară mai veche (variantea *se* a pronumelui reflexiv), după ce utilizase exclusiv, o vreme, o formă populară (*să*, cunoscută în toate ariile lingvistice, și nu numai la nivel popular). Alegerea lui *se* nu este și nu devine majoritară însă.

Având în vedere faptele expuse aici, precum și concluziile la care am ajuns în studiul la care am făcut referire la început, suntem de părere că Antim Ivireanul nu aduce înnoiri în limba literară, în varianta muntenească (ne referim strict la aspectul fonetic al acesteia), mai mult decât au făcut-o alții prin scrisul lor. În același timp, constatăm că nu avem de-a face nici cu un... „străjer” al normei literare muntenești. *Antim Ivireanul este, mai degrabă, voit sau nu, un păstrător și utilizator echilibrat al mijloacelor lingvistice necesare exprimării clare a unor chestiuni înțelese ca esențiale pentru receptorii săi, dintr-o anumită zonă, într-un anumit moment al istoriei.*

BIBLIOGRAFIE. SIGLE ȘI ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

- Arvinte, ST.L.FAC. = V. Arvinte, *Studiu lingvistic asupra primei cărți* (Facerea) *din Biblia de la București (1688), în comparație cu ms. 45 și cu ms. 4389*, în MLD/I, p. 47-130.
- Arvinte, ST.L.EX. = V. Arvinte, *Studiu lingvistic asupra cărții a doua* (Ieșirea) *din Biblia de la București (1688), în comparație cu ms. 45 și cu ms. 4389*, în MLD/II, p. 1-64.
- Arvinte, Vasile, *Normele limbii literare în Biblia de la București (1688)*, în BB, I, p. I-CLXXXVIII.
- BB, I = *Biblia 1688*, vol. I, Text stabilit și îngrijire editorială de Vasile Arvinte și Ioan Caproșu, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2001.
- Densusianu, ILR II = Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*, vol. II, *Secolul al XVI-lea*, Ediție îngrijită de prof. univ. J. Byck, București, Editura Științifică, 1961.
- Gheție, BD = Ion Gheție, *Baza dialectală a românei literare*, București, Editura Academiei Române, 1975.
- ILRL 1997 = *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532-1780)*, coordonator: Ion Gheție, București, Editura Academiei Române, 1997.
- Ivănescu, ILR = G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, Editura Junimea, 2000.
- MLD/I: *Monumenta linguae dacoromanorum*, Biblia 1688, Pars I, *Genesis* – Iași – Freiburg, 1988.
- MLD, II = *Monumenta linguae dacoromanorum*, Biblia 1688, Pars II, *Exodus*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 1991.
- Munteanu – Țâra, ILRL = Șt. Munteanu, Vasile D. Țâra, *Istoria limbii române literare. Privire generală*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1983.
- Nedelescu, Emil, *Contribuția lui Antim Ivireanul la restaurarea și înfrumusețarea sfintelor locașuri din eparhia Râmnicului și Noului Severin*, în „Mitropolia Olteniei”, XVIII (1966), nr. 9-10, p. 820-824.
- Philippide, *Originea românilor*, II = Alexandru Philippide, *Originea românilor*, vol. II. *Ce spun limbile română și albaneză*, Iași, 1927.

Rosetti, ILR = Al. Roseti, *Istoria limbii române I. De la origini până în secolul al XVII-lea*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1978.

IZVOARE

AMA 1713 = *Așezământul mănăstirii Antim*, în O: 325-346.

C 1715 = *Ceasoslov*, Târgoviște.

CL 1699 = *Cartea sau lumină, cu drépte dovediri*, Snagov.

CP 1714 = *Capete de poruncă*, în O: 387-394.

CVNT 1709 = *Chipurile Vechiului și Noului Testament*, în O: 241-321.

D = *Didahii*, în O: 3-238.

Ded. 1694 = **Dedicația** *Psaltirei românești*, în O: 398-399.

Ded. 1709 = **Dedicația** manuscrisă a lui Antim de pe exemplarele *Evangheliei georgiene*, în O: 411-412.

Ded. 1715 = **Dedicația** din *Ceasoslov*, în O: 409-411.

ÎB 1710 = *Învățătura besericească*, în O: 365-383.

ÎPTP 1705 = *Învățătură pre scurt pentru taina pocăinții*, în O: 349-361.

O = Antim Ivireanul, *Opere*. Ediție îngrijită și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, Editura Minerva, 1972.

Postf. 1693 = **Postfața** *Evangheliei greco-române*, în O: 397-398.

Pred. 1694 = **Predoslovie** *Psaltirii slavo-române*, București.

THE EVOLUTION OF THE LANGUAGE IN ANTIM IVIREANU'S TEXTS. (II) THE CONSONANTISM (Abstract)

Our paper deals with the problem of the consonantal alternation in the texts of Antim Ivireanul, that might prove an evolution of the language he used, from the early years of his activity (1693-1694), to the last one (1715).

There are no dramatical changes in Antim's language, from one period to another. In most of the cases, the swinging between two forms of the same term occurs from the beginning of his activity, with no spectacular variation in either's procentage, from 1693 to 1715. There are only three cases when the alternation between the multiple phonetical forms of the same word appears at some point in Antim's activity, revealing a sort of evolution in his language: *de, din* – in the early texts / *de, din* but also *dă, dân* – after 1699; *să* “se” – as the exclusive rule in the early texts / *să* “se” but also *se* – after 1699; *[r]+[iu]* at the end of wors like *ajutoriu, ceriu* – in texts written before 1708 / *[r]+[iu]* but also *strong, final [r]* like in *ajutor, cer* – after this year. In each case, the second phonetic phenomenon apperes in fewer situations, making the first one the main rule of Antim Ivireanul's language.